

Lazdijų apskrities žydų likimas nacistinės okupacijos metais: nuo teisių apribojimo iki žūties

Šio straipsnio tikslas – išsamiai atkurti įvykius Lazdijų apskrityje 1941 m. vasarą ir rudenį, t. y. tais mėnesiais, kai Lietuva buvo ką tik okupuota nacistinės Vokietijos. Lietuvių pilietinės iniciatyvos dėka imtos atkurti vietinės valdžios institucijos, gyvusios Lietuvoje iki tarybinės okupacijos, kūrėsi policija. Tačiau ši iniciatyva turėjo įtakos ir žydų likimui. Jų likimas per trumpą laiką smarkiai evoliucionavo: prasidėjo teisių apribojimu, suėmimais, trumpalaikiu įkalinimu, o baigėsi geto įsteigimu ir masinėmis žudynėmis. Visas šis procesas ir yra išsamaus tyrimo objektas.

IVADAS

Lokaliol holokausto studijos – dar palyginti nauja tyrimų sritis, jos gana fragmentiškos, todėl tyrėjų, viena vertus, nevaržo išankstiniais stereotipais, skatina naujas įžvalgas, kita vertus, verčia labai aiškiai sudėlioti prioritetus, t. y. pirmenybę teikti kruopščiai archyvinių dokumentų analizei.

Šią temą, rašydamas apie mažuosius Lietuvos žydų getus ir laikinąsias izoliavimo stovyklas, fragmentiškai aptarė Arūnas Bubnys¹. Jis, analizuodamas lietuvių saugumo policijos veiklą, trumpai aprašė ir Leipalingio valsčiaus, kuris tuo metu priklausė Lazdijų apskričiai, žydų likimą². Apie Leipalingio ir Lazdijų žydų lemtį savo kapitaliniame vei-

kale užsiminė ir Alfonsas Eidintas³. Kadangi šis autorius nekėlė sau tikslo išsamiai išanalizuoti įvykių kurioje nors vienoje apskrityje, kadangi lokalus tyrimas nebuvo jo darbo pagrindas, todėl buvo fiziškai neįmanoma išstudijuoti gausios archyvinės medžiagos ir dėl to tekste atsirado koreguotinų detalių.

Rašydamas šį straipsnį autorius pirmiausia rėmėsi keliomis dešimtėmis baudžiamųjų bylų, esančių Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Šiek tiek medžiagos rasta ir Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA). Medžiagos gausa, prieštarangi atsiminimai, liudijimai, parodymai tardymų metu ir įvairuojantys praeities vertinimai sukėlė daugybę papildomų sunkumų, tačiau kritiškai vertinant rastą medžiagą, gretinant informaciją ir atrenkant esminius faktus stengtasi palikti kuo mažiau neaiškumų, dviprasmybių, atkurti kuo tikroviškesnį, nors kartais ir be vienareikšmio galutinio atsakymo, įvykių vaizdą.

LAIKINIEJI KOMITETAIR JŲ VEIKLA

Jau antrą karo dieną Lazdijuose susirinko apie 30 žmonių – „miesto inteligentiškoji visuomenė“. Susirinkime buvo nutarta išrinkti laikinąjį Seinų apskrities⁴ komitetą, kuris „rūpintųsi visais kuriamojo darbo reikalais“⁵. Dėmesio sulaukė ir žydai. Susirinkimo protokole kons-

tatuota: „Šauniajai vokiečių armijai išvijus iš Lazdijų miesto ir visos Seinų apskrities barbariškuosius bolševikus, dar tebedegant miesto pastatams ir tebeaidint tolumoje patrankų šūviams, visa inteligentiškoji Lazdijų miesto visuomenė, išskiriant žydus ir komunistiniu raugu suterštos dvasios lietuvius, susirinko buv. švietimo skyriaus patalpose apsvarstyti skubiausių ir būtinausių išvaduotosios Lietuvos reikalų.“⁶ Tą pačią dieną komiteto nariai pasiskirstė pareigomis, pirmininku išrinkdami Antaną Aleliūną, ir nutarė kreiptis į Lazdijų miesto vokiečių karo komendantą, prašydami atitinkamų įgaliojimų⁷. Birželio 24 d. komiteto nariai, vokiečių karo komendantui leidus, nutarė suorganizuoti pagalbinę policiją⁸, o birželio 25 d. posėdyje svarstė „žydų klausimą“. Vokiečių karo komendantui pageidaujant, nutarta „pavojingesnius viešajai tvarkai žydus apgyvendinti barakuose, esančiuose Vytauto gatvėje“⁹. Birželio 27 d. komiteto nariai nusprendė apie atliktus darbus pranešti Laikinajai vyriausybei (toliau – LV) Kaune, taip pat prašyti iš jos formalių įgaliojimų ir tolesnių nurodymų¹⁰. LV birželio 30 d. nutarimu trims komiteto nariams pavedė „suorganizuoti Seinų apskrities (Lazdijuose) visą vietos civilinę administraciją (savivaldybes, piliečių apsaugą) ir laikinai paskirti administracijos pareigūnus“¹¹. Remiantis Ministrų kabineto įgaliojimu buvo nutarta laikinai paskirti įvairių įstaigų pareigūnus: apskrities viršininku Mykolą Radzevičių, saugumo policijos viršininku A. Aleliūną ir t. t. Tame pačiame komiteto posėdyje priimti ir kiti nutarimai:

„1. Nusavintus ūkius, namus ir kitokį turtą, atsiradus teisėtam savininkui, perduoti, t. y. grąžinti jo žinion visą turtą eksploatuoti. Žydų šis nutarimas neličia: jiems paliekama teisė tik gyventi savo ūkyje ar name.

[...]

6. Neleisti žydams verstis prekyba ir pramone.“¹²

Laikinieji komitetai įsikūrė ir keliuose apskrities valsčiuose.

Birželio 23 d. buvo įsteigtas Kapčiamiesčio laikinasis komitetas. Jo nariai iš karto pasiskirstė pareigomis. Komiteto, policijos ir šaulių pastangomis suremontuoti 3 tiltai, miestelyje išvalyti degėsiai, palaidoti žuvusieji, įkurtas komitetas padegėliams šelpti; vietos policija iki liepos 4 d. suėmė 5 „pavojingus komunistus, bačkininkus“¹³.

Leipalingį vokiečiai užėmė birželio 23 d. Iš karto buvo įsteigtas laikinasis komitetas, į kurį įėjo mažiausiai 5 vietos inteligentijos atstovai – karininkas, mokytojas, vaistininkas, studentas ir agronomas. Pasak vieno jo nario, pagrindinis komiteto uždavinys buvo padėti nukentėjusiesiems nuo karo. Vietos kunigas turėjęs per pamokslus raginti rinkti aukas šelpti nukentėjusiesiems. Valsčiuje esą pavyko surinkti 300 markių, duonos, kitų maisto produktų. Komitetas baigė darbą įsteigus vietos valdžios organus¹⁴.

Rudaminos valsčiaus komitetas liepos 3 d. posėdyje nutarė: „Žydų, išvežtų į TSRS, areštuotų rusų ir išvykusių į Vokietiją, jeigu nėra kas jį [ūkį. – V. B.] valdo, paskirti administratorius ir įpareigoti seniūnus tuos ūkius tikrinti, kad nebūtų tame ūkyje daromi nuostoliai.“¹⁵

Esama užuominų, kad panašus komitetas buvo įkurtas ir Veisiejuose. Pirmomis karo dienomis komitetas turėjęs daug galios, nes esą „be jo žinios niekas nebuvo daroma“¹⁶.

PARTIZANŲ (SUKILĖLIŲ) BŪRIŲ STEIGIMAS, POLICIJOS ATKŪRIMAS IR PIRMIEJI SUĖMIMAI

Valsčiuose kūrėsi ir partizanų būriai. Vėliau jų funkcijas perėmė atkurtoji policija. Ji atkurta labai greitai, nes prasidėjus karui buvo paskelbta, kad visi turi grįžti tarnauti į savo senąsias vietas¹⁷. Į ankstesnę tarnybą

grįžo ne tik policininkai, bet ir viršaičiai, seniūnai, kiti pareigūnai. Visus seniūnijos seniūnus skyrė policija pagal apskrities viršininko raštą iš buvusių iki tarybinės okupacijos, o „kurie buvo netinkami ar neturėjo žmonių pasitikėjimo, buvo pakeisti naujais – tinkamesniais“¹⁸. Buvę pasienio policininkai (Lazdijai buvo pasienio zonoje) tapo atkurtosios policijos tarnautojais, sudarė jos daugumą¹⁹.

Leipalingio sukilėlių būrys, kuriame buvo apie 30 vyrų, sudarytas pirmomis karo dienomis. Būrio nariai saugojo patalpas, patruliavo po miestelį. Praėjus frontui keli²⁰ buvę sukilėliai įstojo į atkurtą policiją²¹, o dauguma grįžo dirbti į savo ūkius²². Atkurtoji policija suėmė iki 10 buvusių tarybinių aktyvistų, dar apie 10 „paėmė į įskaitą“. Suimtuosius išsiuntė į Lazdijus²³, o „paimtieji į įskaitą“ kiekvieną savaitę turėjo ateiti į policijos nuovadą užsiregistruoti, tuo paliudydami, kad nėra išvykę. Buvęs tarybinis aktyvas daugiausia buvo suimamas įskundus kaimynams: tokių policijos informatorių, anot buvusio policijos viršininko Juozo Budrevičiaus, buvo keliolika²⁴.

Praėjus 2–3 dienoms nuo karo pradžios buvę šauliai ėmėsi veiklos Rudaminoje. Pirmiausia pradėta suiminėti rusus – buvusius tarybinius aktyvistus. Suiminėjama buvo Strumbagalvės, Kybartų ir dar keliuose kaimuose. Suimta ne mažiau kaip 25 žmonės. Lietuvių tarp jų buvo vos vienas²⁵. Suimtieji buvo nuvesti į Rudaminą, čia vienas sušaudytas, keli įkalinti, kiti paleisti²⁶.

LV paraginus buvusius pareigūnus grįžti į ankstesnį darbą, Sangrūdės valsčiaus policijos viršininku vėl tapo Antanas Slavickas (šias pareigas jis ėjo nuo 1938 m. iki tarybinės okupacijos 1940 m.)²⁷. Valsčiuje buvo įsteigtas ir apie 20 vyrų sukilėlių būrys²⁸ (jo nariais pirmiausia tapo buvę šauliai)²⁹, kuris pakluso atkurtai policijai. Būrio, vadovaujamo S. Taručio, vyrams buvo pavesta rinkti

likusius ginklus³⁰, saugoti valdišką turtą, telefono ryšį, tiltus, suiminėti ir saugoti buvusius tarybinius aktyvistus³¹. Iš viso birželio mėn. pabaigoje partizanai ir policija suėmė apie 20 buvusios valdžios rėmėjų³². Jie uždaryti mokyklos patalpose. Kai kurie buvo paleisti, bet liepos mėn. gavus įsakymą iš Lazdijų suimti vėl ir išsiųsti į apskrities centrą. Šį kartą suimtųjų tebuvo 3 ar 4³³.

Švėntėžerio policijos viršininku apskrities viršininkas M. Radzevičius paskyrė buvusį pasienio policijos tarnautoją (dirbti šioje tarnyboje jis pradėjo dar 1924 m.) Praną Valiukevičių³⁴. Gavus įsakymą pradėta buvusio tarybinio aktyvo apskaita. Suimti apie 10 tarybinių aktyvistų išvežti į Lazdijus: vėliau vieni paleisti, kiti išvežti į Marijampolės kalėjimą³⁵.

Gerokai daugiau buvusių tarybinių aktyvistų buvo suimta Veisiejuose – esą net apie 50, tarp jų 12–13 žydų³⁶. Nemaža dalis suimtųjų – 12 – buvo sušaudyti. Vardiniame aukų sąraše 3 lietuviškos, 8 žydiškos ir, labiausiai tikėtina, 1 rusiška pavardė³⁷.

Suimtieji pirmomis karo dienomis Lazdijuose buvo kaltinami „komunistiniu veikimu bei šnipinėjimu“: 17 asmenų vardiniame sąraše 1 rusiška, 4 žydiškos ir 12 lietuviškų pavardžių³⁸. Čia įrašyta ir lazdijiečio 8 klasės gimnazisto Berelio Levino pavardė. Pasirodo, jis, 1940 m. spalio mėn. iškviestas į NKVD, sutiko būti saugumo agentu, davė pasižadėjimą sekti „visus nusistačiusius prieš komunizmą mokyklos asmenis ir pranešinėti saugumui“³⁹. Pasirinkęs Kryžiaus slapyvardį, išdavė 4 bendramokslis. Apie vieną jų – Antaną Soraką – B. Levinas kalbėjo, kad šis „palaikė Smetonos režimą, buvo hitlerininkas, organizavo himną, buvo antisemitas, nes [...] sakydavo, kad žydams reikia Hitlerio, kad Hitleris yra genialus vadas ir tokio reikėtų Lietuvai. Apie Kuklą [Juozą. – V. B.] parodžiau, kad jis buvo aktyvus šaulys, skautas, mokyklos būrio vadas, labai religingas anti-

semitas, nacionalsocialistas, hitlerininkas⁴⁰. Panašiai apibūdinti ir dar du apkaltintieji. Anot B. Levino, „šnekėjau, kaip pridera geram sovietų tautos sūnui. Per visus metus vykusiuose gimnazijos mitinguose kalbėjau sovietams palankia prasme apie 7 kartus⁴¹. Lietuvų okupavus naciams, atsirado galimybė suvesti praeities sąskaitas ir B. Levinas atsidūrė tarp suimtųjų.

ŽYDŲ SUĖMIMAI VALSČIUOSE

Archyvinių duomenų apie Kapčiamiesčio žydų likimą nerasta. Tačiau pavyko rasti užuominų, kad iki karo miestelyje gyveno 30–40 žydų šeimų. Prasidėjus karui žydai buvo suvaryti į vieno žydo prekybininko namą, kurį laiką jame laikyti uždaryti, vėliau išvaryti į Lazdijus⁴².

Pirma užduotis, kurią liepos mėn. iš vietos policijos gavo Rudaminos valsčiaus viršaitis A. Kazlauskas, – sudaryti valsčiaus gyventojų sąrašus pagal tautybę: lietuvių, lenkų, žydų, rusų. Rudenį iš to paties viršaičio Rudaminos policija pareikalavo apie 10 vežimų, kuriais suimti žydai buvo išvežti į Lazdijus⁴³. Kartu su žydais suimta ir bent pora lietuvių šeimų, vadinamų „žydiškomis“ (turėta omeny, kad jos prijaučia komunistams). Jos taip pat buvo išvežtos į apskrities centrą, bet vėliau paleistos⁴⁴.

Sangrūdų valsčiuje gyveno 3 ar 4 žydų šeimos. Su vaikais ir seneliais – apie 20 žmonių. Apskrities policijos vadui įsakius rugpjūčio mėn. viduryje jie buvo suimti, o vėliau vežimais išvežti į Lazdijus⁴⁵. Mažiausiai 5 žmonėms pavyko pasislėpti⁴⁶, tačiau neilgam: vietos policija juos suėmė ir pristatė į Katkiškėje įkurtą getą⁴⁷.

Esama žinių, kad Šventežerio valsčiuje buvo suimtos vos 2 žydės, kurios vėliau išsiųstos į Lazdijus⁴⁸.

Veisiejų žydų suėmimai prasidėjo rugpjūčio mėn. Pirmiausia suimti vyrai buvo laikomi uždaryti sinagogoje, kartkarčiais varomi į darbus⁴⁹. Moterys ir vaikai suimti vėliau – rugsėjo mėn. Visi suimtieji, t. y. apie 200 bendruomenės narių, su policijos palyda išvaryti į Katkiškę. Sveikieji ėjo pėsčiomis, ligoniai ir vaikai išvežti vežimais⁵⁰.

LEIPALINGIO VALSČIAUS ŽYDŲ LIKIMAS

Žydų likimas ėmė aiškėti vietos policijos viršininkui J. Budrevičiui gavus nurodymą iš aukščiau, anot jo paties – iš Alytaus saugumo policijos vado. Šį faktą patvirtina ir kruopštūs A. Bubnio tyrimai: J. Budrevičius „gavo Alytaus saugumo policijos viršininko (P. Zenkevičiaus) įsakymą suimti miestelio žydus ir uždaryti juos į tinkamą vietą“⁵¹. Įsakyta pasirengti žydų suėmimams, parinkti jiems patalpas, išduoti būsimos akcijos dalyviams ginklus⁵². Iš pradžių buvo suimti valsčiaus kaimuose gyvenę žydai: iš aplinkinių vietovių jie buvo suvežti į Leipalingį ir apgyvendinti pas savo giminaičius ar pažįstamus. Tokių, t. y. žydų kaimiečių, nebuvo daug – vos 3 ar 4 šeimos, dauguma gyveno miestelyje. Žydams buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais, ant nugaros ir krūtinės jie privalėjo prisisiūti geltonas šešiakampes žvaigždes⁵³. Vieną naktį⁵⁴ į vietos sinagogą buvo suvaryti ir visi miestelio žydai – 130–150 žmonių, tarp jų moterys, vaikai ir seneliai. Pastatyta sargyba jiems saugoti⁵⁵. Sinagogoje žydai, pasak įvykių dalyvių ar liudytojų, išlaikyti nuo 3 dienų⁵⁶ (tokią trukmę nurodo dauguma apklaustųjų) iki savaitės⁵⁷.

„Amžino poilsio vieta“ žydams parengta prieš pat žudynes. Duobės kasimui vadovavo Feliksas Vaikšnoras. Vietą – už miestelio katalikų kapinių – nurodė valsčiaus policijos

viršininkas. Anot daugumos liudytojų, duobei kasti, vietos policijai paliepus ir kaimų seniūnams atrinkus, mobilizuota apie 20 miestelio ir aplinkinių kaimų gyventojų⁵⁸. Prižiūrint policininkams kasama buvo kiaurą naktį, nes rytą turėjo prasidėti žudynės. Buvo iškasta apie 2 m pločio, 30 m ilgio ir 1,5 m gylio duobė. Tačiau dėl neaiškių priežasčių (greičiausiai neatvyko šaudymą turėjęs organizuoti dalinys) egzekucija keletui dienų atidėta⁵⁹.

Lemtinga žydams diena išaušo rugsėjo 11-ąją, ketvirtadienį. Pagrindinėje miestelio aikštėje vyko turgus, greta, jos pakraštyje, stovėjo sinagoga, kur jau keletą dienų buvo laikomi uždaryti žydai. Tą dieną į Leipalingį atvažiavo 15–20⁶⁰ policininkų, tarp jų ir vokiečių⁶¹. Iš kur jie atvyko, tiksliai nežinoma. Yra keletas skirtingų liudijimų: pasak buvusio Leipalingio policijos viršininko, atvykėliai buvo iš Alytaus, jiems vadovavo kpt. Sinkevičius ir lt. Krasnickis⁶². Pasak buvusio vieno eilinio Leipalingio policininko, žydus sušaudė savisaugos dalinys iš Merkinės⁶³, bet ši versija mažai tikėtina. Aišku viena – tai buvo specialiosios paskirties būrys⁶⁴, kurio vyrai Leipalingio policininkams atvirai kalbėjo, kad yra suburti šaudyti komunistams ir žydams⁶⁵. Šio „vizito“ prasmę greitai sužinojo visi miestelio gyventojai. Vietos policininkams buvo įsakyta išvaikyti turgininkus iš aikštės ir prižiūrėti tvarką. Tuo tarpu atvykėliai nuėję į sinagogą ėmė vesti žydus iškastos duobės link.

Šaudė žydus grupėmis, kurių buvo trys. Iš pradžių iš sinagogos atskira kolona išvaryti vyrai, po to moterys, galiausiai vežimais atvežti seneliai ir vaikai⁶⁶. Sušaudžius kiekvieną grupę, aukos buvo užberiamos plonu sluoksniu žemės⁶⁷. Tai atliko netoliese esantys kaskai, kurie buvo saugomi vietos policininkų, kad neišsiskirstytų⁶⁸. Kai kasikai baigę darbą išsivaikščiojo, jau temo...

Atvykęs dalinys po sušaudymo papietavo, išgėrė degtinės, alaus ir išvažiavo⁶⁹. Puotaujama buvo pas miestelio gyventoją Juozą Eidukevičių, nes jis turėjo didesnes tokiai progai tinkamas patalpas. Maistą ir gėrimus „vakarienės“ dalyviai atsinešė patys. „Pobūvis“ truko apie 3 valandas⁷⁰. Po to atvykėliai išvažiavo, o vietiniai policininkai išsiskirstė namo⁷¹. Nebeliko nedidelės⁷², bet spalvingos žydų bendruomenės.

Likęs žydų turtas, kaip galima spėti iš pavienių liudijimų, pirmiausia atiteko „akcijos“ dalyviams, jį perėmė ir valstybinės įstaigos. Buvęs valsčiaus policininkas Bronius Vailionis po kurio laiko iš likusio žydų turto gavo ne tik drabužių, baldų (stalą, komodą, 3 ar 4 kėdes, sofą), bet dar ir apsigyveno vieno sušaudyto žydo name. Buvo laikinai gavęs ir vieno žydo karvę, kuri vėliau iš jo atimta⁷³. Vietos policijos nuovada įsikūrė nacionalizuotame žydų Pereco ir Šimelio Kravecų name⁷⁴.

Praėjus maždaug mėnesiui po žydų sušaudymo Mizarų kaimo gyventojas Vaclovas Subačius pranešė, kad pas jį slapstosi šeši žydai. Vietos policininkai greitai juos suėmė. Iš pradžių žydai buvo varomi į darbus, bet vėliau du jų vokiečiai kažkur išvežė, o keturi grąžinti vietos policijai. Greitai ir jie atgulė amžino poilsio atskiroje duobėje šalia tautiečių masinio sušaudymo vietos. Vedami prie duobės jie visi dar mėgino bėgti, bet nesėkmingai: vienas buvo nušautas, vienas sužeistas⁷⁵.

1957 m. KGB vyresnysis tardytojas vyr. lt. Vytautas Liniauskas nutarė atlikti sušaudytų prie Leipalingio žydų tautybės asmenų palaikų ekshumaciją. Buvo pakviesti teismo medicinos ekspertai iš Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministerijos, Kauno ir Alytaus miesto teismų. Nutarta išsiaiškinti, kiek palaidota vyrų, moterų ir vaikų, koks jų amžius, kokios mirties priežastys, ar yra ant lavonų kankinimo žymių ir kt.⁷⁶

Ekshumacija atlikta tų pačių metų balandžio 15–20 d. Palaikai rasti už lietuvių kapinių dvieiose duobėse, kurių viena 29 m ilgio ir 3 m pločio, kita atitinkamai 3,5 ir 2 m. Didžiosios duobės centre kūnai kai kur gulėjo keturiomis eilėmis, tarp jų buvo sluoksnis smėlio. Lavonai gulėjo netvarkingai, dauguma veidu žemyn. Tarp vyrų kūnų aptikta moterų ir vaikų, vienas moters kūnas su priglaustu prie savęs 2–3 m. amžiaus vaiko kūneliu. Rasta viršutinių ir apatinių drabužių likučių, aulinių batų, pusbačių, moteriškų ir vaikiškų batelių. Iš viso rastos 143 kaukolės: 20 be pažeidimų, kitos su įvairiais defektais, daugiausia lūžiais. Vaiko kūnas, kuris rastas prispaustas prie moters krūtinės, buvo be sužalojimų, todėl padaryta prielaida, kad į duobę jis pateko gyvas. Kape taip pat rastos 2 papirosinės, 3 pieštukai, 1 parkeris, 8 moteriškos šukos, 41 vyriškas odinis diržas, 8 poros vaikiškų (16–32 dydžio) ir 20 porų moteriškų batelių, 12 porų vyriškų batų ir t. t. Brangenybių nerasta. Suskaičiavus kaukoles ir šlaunikaulius padaryta išvada, kad kape buvo užkasti 152 žmonių palaikai, iš jų 26 vaikų. Tarp suaugusiųjų – 53 vyrų ir 73 moterų. Iš vaikų mažiausiai 3 buvo mergaitės, nes rasti ilgi, supinti į kasytes plaukai, kaspinas⁷⁷.

Mažojoje duobėje buvo 4 skeletai. Greta – 4 vyriški diržai, 2 poros vyriškų odinių pusbačių ir 2 poros batų, žiebtuvėlis, pieštukas, 13 smulkių monetų, šešiakampė žvaigždė iš kartono, apsiūta medžiaga. Iš viso abiejose duobėse rasti 156 žmonių palaikai: 26 vaikų, 73 moterų ir 57 vyrų⁷⁸.

LAZDIJAI: GETO LINK

Laikinais einantis apskrities viršininko pareigas M. Radzevičius liepos 25 d. apskrities gyventojams paskelbė vokiečių karinės vadovybės įsakymus:

„1. Griežtai draudžiamas gyvulių skerdimas, taip vadinamas iš lėto kraujo nuleidimas, tikslu pasigaminti košernos mėsos.

2. Gyventojai nuo 10 val. vakaro iki 4 val. ryto privalo būti savo butuose. Žydai, lenkai ir rusai savo butuose privalo būti nuo 9 val. vakaro iki 5 val. ryto.“⁷⁹

Žydai neteko teisės prekiauti. Potvarkis, kuriuo iš žydų buvo atimti leidimai verstis prekyba, į Lazdijus atėjo iš Kauno ir buvo pasirašytas LV finansų ministro⁸⁰.

Rugpjūčio 9 d. Lazdijų apskrities administravimo reikalams aptarti buvo sušauktas suvažiavimas. Jame dalyvavo apskrities viršininkas M. Radzevičius, vokiečių karinis agronomas, apskrities valdybos nariai, nuovadų viršininkai, valsčių (išskyrus Veisiejų) viršaičiai, kiti pareigūnai. Buvo svarstyti pramonės, kuro, prekybos, žemės ūkio, švietimo reikalai, aptartas „žydų klausimas“. Pastaruoju nutarta: „Iki bus išspręstas žydų klausimas, kad nesumažėtų žydų valdomų ūkių vertė, prižiūrėti, kad žydai nenaikintų jiems priklausančio turto, ir sekti, kad nepardavinėtų (ir nemainikautų) inventoriaus, javų ir kitų daiktų.“⁸¹

Rugpjūčio 20 d. pas Lazdijuose gyvenančius žydus buvo atlikta vieša krata. Jos metu rasta ir atimta 9089 rubliai, 10 sidabrinių litų monetų, 10 popierinių litų, 10 sidabrinių 5 kapeikų nominalo rusiškų monetų. Sąraše nurodyti ir „įvairūs nauji bei dėvėti daiktai“ – staltiesės, užuolaidos, užvalkalai, paltai, įvairios medžiagos ir kt.; buities apyvokos reikmenys – peiliai, samčiai, šaukštai, šakutės, siuvamoji mašina „Singer“. Atskirai suregistruoti „medicinos prietaisai ir medikamentai“. Žydų turtui paskirstyti buvo sudaryta komisija. Komisijos pirmininku apskrities viršininkas paskyrė apskrities policijos vadą Albiną Karalių, nariais – apskrities valdybos narį Praną Razminą, Lazdijų valsčiaus viršaitį Matą Gutauską ir saugumo policijos Lazdijų

rajono viršininką Praną Beinorą. Komisijos nariai nutarė „rastus grynus pinigus įnešti į Lazdijų apskrities valdybos kasą“⁸², „įvairius naujus bei dėvėtus daiktus ir medžiagas“ parduoti Lazdijų žemės ūkio kooperatyvui, o gautus pinigus pervesti į Lazdijų apskrities valdybos kasą. Medicinos įrankius ir medikamentus nutarta neatlygintinai atiduoti Lazdijų apskrities ligoninei⁸³.

Lazdijų apskrities viršininkas, vykdydamas Kauno apygardos komisaro rugpjūčio 21 d. įsakymą, to paties mėnesio 27 d. Lazdijuose, gimnazijos salėje, sušaukė valsčių viršaičių ir seniūnų suvažiavimą. Jame dalyvavo apygardos komisaras Arnoldas Lentzenas, jo adjutantas ir apygardos referentas žemės ūkio reikalams, Lazdijų ir Marijampolės apskričių viršininkai, apskričių ir vokiečių agronomai, valsčių viršaičiai, seniūnai, valsčių žemės ūkio komisijų atstovai. Svarbiausias suvažiavimo tikslas – išsiaiškinti generalinio komisaro įsakymą dėl derliaus nuėmimo ir sėjos vykdymo. A. Lentzenas esą („esą“, nes suvažiavimo stenogramos nėra, išlikęs tik protokolai) kalbėjęs: „Suvažiavimo dalyviai, be abejo, matėt, kaip ūkininkavo asmenys, apie tai neturį supratimo. Jų tarpe matėte ir žydą, kaip ūkininką. Pereitų metų laiką jums vadovavo svetimi vadai – bolševikų–žydų vadai.“⁸⁴ Marijampolės apskrities viršininkas Goštautas savo kalboje paminėjo, kad kandidatus į žydų ūkius turi parinkti valsčių viršaičiai, atsiklausę rajono ir apskrities agronomų, taip pat vokiečių pareigūnų (zonderfiurerių). Jis pabrėžė, kad būtina „žydų miestelėnų ūkiams numatyti valdytojus – kandidatus“, kad „mažus žydų žemių sklypus [reikia. – V. B.] išnuomoti ūkininkams, o visai mažus žemės plotus, iš kurių negalima sudaryti atskiros ūkio, numatoma išdalinti ūkininkams“, jog privalu „tikrinti žydų ūkius, kad nebūtų perleidžiamas, dalinamas ir pan. turtas, iki nebus perduotas kitam valdytojui“⁸⁵.

KATKIŠKĖS GETAS

Lazdijų žydų suėmimai prasidėjo rugpjūčio mėn. ir truko dvi dienas. Šį kartą suimti buvo ne visi, o suimtieji uždaryti į du ar tris barakus⁸⁶ miesto centre, netoli bažnyčios. Vokiečių karo komendantas įsakymu žydai privalėjo pasidaryti ir ant krūtinės bei nugaros prisisiūti šešiakampes geltonos spalvos žvaigždes. Suvarytieji į barakus dienos metu galėjo laisvai vaikščioti po miestą, o nakčiai buvo uždaromi ir saugomi vietos policijos. Žydams buvo uždrausta vaikščioti gatvėmis⁸⁷.

Rugsėjo 1 d., esą įsakius vokiečių karo komendantui, Katkiškės kaime, apie 2 km nuo miesto, buvo įkurtas žydų getas⁸⁸. Jis buvo įrengtas keliuose barakuose⁸⁹, kurie pastatyti dar 1940 m. Raudonosios armijos poreikiams kaip sandėliai⁹⁰. Čia buvo suvaryti visi Lazdijų miesto žydai. Sveikieji buvo varomi pėsti, o kurie negalėjo vaikščioti – atvežti vežimais. Praėjus maždaug dviem savaitėms į getą buvo atvaryti (negalintys eiti – atvežti) žydai ir iš apskrities valsčių – Rudaminos, Sangrūdų, Šventėžio, Veisiejų. Į Katkiškę juos pristatė valsčių policininkai. Iš viso gete „įkurdinta“ per 1500 kalinių⁹¹.

Geto teritorija buvo aptverta 1,5 m aukščio spygliuota vielos tvora, kiaušų parą ją saugojo ginkluoti Lazdijų miesto policininkai⁹². Sargybiniai, kurie pamainomis keitėsi kas kelios valandos, buvo nurodyta šaudyti, jei kas mėgintų pabėgti⁹³. Pagal vietos valdžios parengtą sargybos planą, getą turėjo saugoti 16 laisvai samdomų pagalbinių policininkų, planuota priimti dar 10. Lazdijų apskrities viršininko įstaigos išlaidų sąmatoje buvo numatytos konkrečios lėšos geto apsaugai⁹⁴.

Lazdijų apskrities valdyba geto reikalams „padarė išlaidų“: žydų maitinimui – 1869,79 reichsmarkės, barakams įrengti – 9,60 Rm. Buvo apskaičiuoti ir žydų uždirbti pinigai – 746,64 Rm. Todėl, iš bendrų išlaidų atėmus „uždirbtus pinigus“, geto išlaikymui apskrities

valdyba iš savo lėšų turėjo skirti 1132,75 Rm. Jų buvo prašoma iš apygardos⁹⁵.

Geto viršininkas buvo Bronius Kazlauskas, kuris, neturėdamas darbo, į Lazdijų policiją įstojo 1941 m. liepos mėn. viduryje. Miesto policijos viršininko vardu parašęs prašymą, į policiją buvo priimtas. Gavo šautuvą, 10–15 šovinių ir skiriamąjį pagalbinės policijos ženklą – baltą raištį ant rankovės su vokišku užrašu⁹⁶.

Įkalinti žydai buvo varomi į įvairius darbus, pavyzdžiui, po turgaus dienos valydavo Lazdijų turgų, įrenginėjo vokiečių kapines ir kt.⁹⁷ Tai truko nuo rugpjūčio 15 iki spalio 23 d.⁹⁸ Darbai baigti artėjant sušaudymui, kuris iš pradžių buvo numatytas spalio 26 d., bet vėliau savaitę nutolintas.

Vieną spalio mėn. sekmadienį, jau šaltą dieną, keli šimtai suaugusių žydų buvo atvaryti į miesto turgaus aikštę. Suimtiesiems buvo įsakyta gultis ant grindinio ir verstis nuo vieno šono ant kito. Kai visi buvo purvini, nuvaryti prie upelio praustis – su visais drabužiais. Po to grąžinti į getą. Tyčiojimas truko apie 4 val.⁹⁹ Šią akciją stebėjo vienas vokiečių pareigūnas. Kaliniams gulant ant purvino grindinio jis pašaipiai replikavo, kad tai tėra gimnastikos pratimai¹⁰⁰.

Miesto civiliai gyventojai užjautė žydus, pagelbėjo jiems maistu (uždarytieji gaudavo tik duonos, daugiau nieko)¹⁰¹. Viena įvykių amžininkė pasakojo beveik kasdien nešdavusi suimtiesiems maisto, nors iš sargybinių sulaukdavusi užgauliojimų ir įsakmių liepimų nesiartinti prie geto¹⁰². Kraštotyros literatūroje randame tvirtinimą, tiesa, nepagrįstą archyviniais šaltiniais, kad „Lazdijų visuomenės atstovės šešios meterys, iš jų mokytoja Žvirblienė [Julija. – V. B.], Misevičienė ir Virbickienė, kreipėsi į apskrities viršininką, prašydamos perduoti lietuvių visuomenės prašymą vokiečių komisarui, kad nešaudytų žydų“¹⁰³. Prašymas komisarui esą buvęs įteiktas, bet atsakymo nesulaukta.

LAPKRIČIO 3-IOJI

Spalio mėn. pabaigoje Lazdijų policijos nuovados viršininkas Povilas Braška sukviestiems vietos policininkams pranešė, kad į miestą turi atvažiuoti vokiečiai ir „jeigu jiems bus reikalinga pagalba“, reikės padėti. Atvykimo tikslas ir pagalbos turinys taisyklė nebuvo atskleistas. Vokiečiams neatvykus, policininkai išsiskirstė¹⁰⁴.

Likus daugiau nei savaitei iki lapkričio 3 d. buvo iškasti ir du grioviai. Jie atsirado Jurgiui Kasparavičiui priklausiusioje žemėje¹⁰⁵. Duobės buvo daubose, apsuptose kalvų, nuo geto nutolusios iki 500 m¹⁰⁶. Jų kasti vietos policininkai atvarė apie 100 žmonių¹⁰⁷ iš Lazdijų miesto bei aplinkinių – Palazdijų ir Kuklių kaimų¹⁰⁸: per valsčiaus viršaitį seniūnams buvo duotas nurodymas sudaryti žmonių, turinčių kasti duobes, sąrašus; seniūnai tokius sąrašus sudarė ir pristatė viršaičiui. Lazdijų miesto vyrai turėjo rinktis turgaus aikštėje, o aplinkinių kaimų – Katkiškėje prie geto. Nenorintys eiti policininkų buvo varomi prievarta. Vyrų, nėjusių kasti griovių, sąrašus seniūnai perdavė policijai. Kasama buvo pusantros dienos, saugant vietos policininkams¹⁰⁹.

Lapkričio 3 d. rytą prie barakų pirmiausia atėjo P. Braška ir, liepęs sustiprinti sargybą, pranešė, kad atvažiuos dalinys, kuris šaudys žydus. Apie 9 val. atvažiavo autobusas ir lengvasis automobilis. Dauguma sutaria, kad autobuse buvo iki 30 kareivių, automobilyje – du vokiečių karininkai ir vienas lietuvis karininkas¹¹⁰.

Atvažiavusieji pasirodė esą 1-ojo policijos bataliono, įsikūrusio Kaune, kariškiai. Į Lazdijus jie atvyko žudynių išvakarėse. Vieni naktį praleido juos atvežusiam autobuse, kiti rado prieglobstį po stogu. Rytojaus dieną jie kartu su vietos policininkais susirinko Katkiškėje prie barakų, kuriuose buvo uždaryti žydai¹¹¹.

Čia buvo sukviesti ir kasikai. Policininkai jiems paaiškino, kad „reikės stovėti maždaug 50 metrų atstume ir jeigu kas iš pasmerktųjų bandys bėgti, mušti su kastuvais, o po sušaudymo reikės užkasti nužudytuosius“¹¹². Prie duobių iš Lazdijų kalėjimo buvo atvaryti ir suimtieji už vienokią ar kitokią aktyvią veiklą tarybinės okupacijos metais. Vietos policininkai jiems davė užduotį „tvarkingai dėti eilėmis lavonus“, bet vokiečiai juos nuo duobių pavarė į šoną¹¹³. Dar prieš šaudymą „prie rytinės duobės („viena skaitėsi rytinė, kita – vakarinė“)¹¹⁴ policininkai [...] atnešė dvi dėžes degtinės¹¹⁵ ir keletą dėžių šovinių. Kareiviai ir policininkai gėrė degtinę. Kasikams degtinės nedavė...“¹¹⁶

Iš pradžių prie duobių iš Lazdijų ligoninės buvo atvežti ligoniai ir 3 moterys su naujagimiais, iš viso 8–10 žmonių grupė¹¹⁷. Vežė vietos gyventojai, turintys arklius ir vežimus¹¹⁸. Atvežtieji buvo sustatyti ant duobės krašto ir sušaudyti. Viena senutė, gulėjusi patale ir negalėjusi išlipti iš vežimo, į duobę buvo įmesta su visais patalais¹¹⁹.

Po ligonių atėjo eilė žydams iš barakų. Pirmą žydų grupę prie duobių buvo atvaryta apie 10 val. Iki duobių likus kelioms dešimtims metrų¹²⁰, „buvo liepiama nusirengti iki apatinių; jie liko basi, nors jau buvo sniego. Dauguma pasmerktųjų lipdavo į duobę ir guldavo vienas ant kito“¹²¹. Sušaudžius pirmą grupę, kasikams buvo liepta užberti kūnus žemėmis. Kūnai gulėjo vandenyje, „vanduo buvo nuo kraujo kruvinas. Kai kurie iš jų judėjo... Mes lavonus užkasėme nedideliu sluoksniu žemių, kad nesimatytų“¹²². Antra grupė buvo nuvaryta prie vakarinės, trečia – vėl prie rytinės duobės¹²³. Sušaudžius paskutinę grupę, dviem pastotėmis prie griovių buvo atvežti likę žydai iš barakų. Daugiausia tai buvo ligoniai arba nėščios moterys: „Visi pasmerktieji buvo suguldyti jau ant beveik pilnos duobės ir sušaudyti.“¹²⁴ Ligoninių ir mažų vaikų, anot vieno liudytojo, buvo apie 12¹²⁵.

Kai duobė buvo užkasama, „iš po metamų ant lavonų žemių duobėje pakilo maždaug 12 metų berniukas ir lietuviškai pradėjo prašyti palikti jį gyvą“, bet vienas policininkas jį nušovė¹²⁶.

Iš geto iki nurengimo vietos žydus varė vietos policininkai, o nurengtus į duobes – jau atvažiuavę kariškiai¹²⁷. Jie ir šaudė, nors pagalbininkų atsirado ir iš vietinių. Aukos buvo statomos veidu į duobę. Tada pagal lt. Broniaus Norkaus¹²⁸ komandą į žydus buvo atidengiama ugnis. Sužeistieji buvo pribaijami šūviais iš arti. Šaudant kildavęs šauksmas, klyksmas, „vaizdas buvęs nežmoniškas“¹²⁹. Šaudymo pabaigoje buvo girdėti šūkavimai: „Kas gyvas, pakelkite rankas, paleisime!“ Po to vėl pasigirsdavo padriki šūviai...¹³⁰ Paskutine auka tapo žydas, kurį prieš sušaudydami dar buvo nuvežę į Rudaminą. Visi kalbėjo – „ieškoti paslėpto aukso“¹³¹.

Dauguma sutaria, kad šaudymas truko apie 5 val.¹³²

Kasikams užkasant duobę, prie jos „susėdo policininkai ir kareiviai ir dainavo kažkokią dainą...“¹³³ Ir tokių liudijimų ne vienas: baigusis šaudymui, kareiviai susirinko prie rytinės duobės ir „gėrė degtinę. Gerdami degtinę dainavo“¹³⁴. Vietos gyventojai kalbėjo, kad išgertuvės tėsės ir vakare, tik jau Lazdijuose, restorane Seinų gatvėje¹³⁵.

Žudynės baigėsi likusių žydų drabužių (dalis jų buvo nuvežta saugoti į miesto sinagogą) dalybomis. Vienas buvęs policininkas paliudijo, kad iš likusių daiktų pasiėmęs kelnes, švarką bei 3 poras apatinių ir viršutinių baltinių¹³⁶.

Esama liudijimų, kad visą procesą, pradedant žydų varymu ir baigiant drabužių dalybomis, vienas vokiečių karininkas ne tik fotografavo¹³⁷, bet ir filmavo¹³⁸.

Keliems pasmerktiesiems pavyko pabėgti, bet greitai jie buvo surasti. Du žydai slapstėsi

Padumblių kaime, bet vietos policininkų buvo suimti, nuvaryti nuo Juozo Palionio sodybos apie 100–150 m ir nušauti. Sodybos šeimininkui buvo įsakyta juos užkasti¹³⁹. J. Palionis apklausos metu prisiminė, kad, nuo žydų žudynių praėjus maždaug dviem savaitėms, pas jį atėjo du broliai žydai, vienas šešiolikos septyniolikos, kitas maždaug metais vyresnis. Pas J. Palionį jie ateidavę maisto, būdavo, kad ir nakvodavę¹⁴⁰. Pasirodo, tai buvo Irškė ir Meiškė Dvorckai. Tą jiems lemtingą dieną jaunuoliai užėjo į Palionių sodybą. Šeimininkė vaikus pamaitino ir, jiems paprašius, leido apsinakvoti (paprastai jiedu nakvodavo kaimyno Jurgio Černiausko daržinėje)¹⁴¹. Deja, abu buvo suimti ir nužudyti. J. Palionis su dar dviem kaimynais palaidojo jaunuolius jų tėvų žemėje, esančioje už kilometro dviejų nuo savo paties sodybos¹⁴².

Išsigelbėjusių ir karą išgyvenusių žydų buvo vienetai. Tarp tokių – Ofmanas Leizeris, iš geto pabėgęs spalio mėn. pabaigoje, t. y. prieš pat jį panaikinant¹⁴³. Dar keli išgyvenę žydai apie karo netektis ir žiaurumus liudijo jau po karo sudarytai Ypatingajai vyriausybinei komisijai¹⁴⁴. Keletas žmonių, tarp jų ir keturių asmenų Sauliaus Kuklianskio šeima, išgyveno padedama gerų kaimynų, ištvermės ir laimingų atsitiktinumų¹⁴⁵.

Apskrities vadovybės¹⁴⁶ kaltę už žydų tragediją galėtų sumažinti nebent tai, kad ne ji buvo pagrindinė žudynių planuotoja ir organizatorė. Ji tebuvo vykdytoja. Tai liudytų labai paprasta, bet sykiu ir labai iškalbinga detalė: Lazdijų nuovados viršininkas 1941 m. spalio mėn. apskrities policijos vado prašė žibalo geto „sargybos būstui“ apšviesti. Ir prašė jo pagal nustatytas suvartojimo normas iki 1942 m. balandžio 1 d. Ant prašymo randame policijos vado A. Karaliaus ranka užrašytą vizą: „Prašau paskirti.“¹⁴⁷ Akivaizdu, kad net ir apskrities policijos vadas ne tik neplanavo, bet ir nesitikėjo tokios greitos žydų likimo atomazgos.

KATKIŠKĖS AUKŲ EKSHUMACIJA

Nutarimas atlikti sušaudytų apskrities žydų palaikų ekshumaciją buvo priimtas 1962 m. Prie formalų pretekstą tai atlikti prisidėjęs ir argumentas, esą vienas liudytojas apklausos metu prasitaręs, jog „masinio šaudymo metu vienas iš dalyvavusių šaudyme vokiečių kažką rašė popieriaus lape, o po to tą popieriaus lapą iškisęs į puslitrinę nuo degtinės bonką“ ir įmetęs ją į duobę¹⁴⁸. Į ekspertų komisiją pakviesti du Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministerijos Teismo medicinos ekspertizės biuro darbuotojai ir du tarprajoniniai teismo medicinos ekspertai gydytojai iš Alytaus ir Kapsuko miestų. Buvo iškeltas uždavinys išsiaiškinti tikslų nužudytųjų skaičių, lytį, amžių, mirties priežastis, rasti galimas kanikinimo žymes ir kt.¹⁴⁹

Ekshumacija truko 18 dienų, t. y. nuo lapkričio 19 iki gruodžio 6 d. Buvo atkastos dvi duobės, viena nuo kitos nutolusios per 210 m: vienos ilgis – 65, kitos – 69 m; plotis ir gylis abiejų vienodas – po 3 m. Iki artimiausios – Jono Jančiuko – sodybos – apie 400 m¹⁵⁰.

Ištyrus palaikus padaryta išvada, kad vienoje duobėje palaidoti maždaug 808, kitose – 695 lavonai, t. y. iš viso 1503 aukos¹⁵¹. Iš jų vyrų – 429, moterų – 505, vaikų (1–14 m. amžiaus) – 569. Palaidotųjų amžius įvairus – nuo naujagimių iki 70 m. senelių¹⁵².

Neabejotinai dauguma aukų buvo Lazdijų miesto ir valsčiaus žydai: rugsėjo mėn. jų čia gyveno 1258¹⁵³. Kituose valsčiuose būrėsi tik maždaug šeštadalys bendruomenės narių.

Nustatyti sužalojimų kilmę pavyko ne visais atvejais, bet pagrindinė žūtis priežastis neabejotina – šautinė žaizda. Nors buvo „konstatuoti suaugusiųjų dantų išlaužimai, ausų lezgeliai (auskarų laikymo vietose) išplėšimai, perplėšimai lezgelį į dvi dalis“, bet padaryta išvada, kad „objektyvių požymių,

įrodančių kankinimą, darytą gyviem, aiškiai išreikštų, nekonstatuota¹⁵⁴.

Aukos palaidotos „be viršutinių rūbų, be avalynės, didžiumoje be galvos apdangalų. Lavonai, kaip taisyklė, aprengti apatiniais baltiniais, kojineis. Vyrai aprengti apatinėmis baltomis kelnėmis ir apatiniais marškiniais bei kojineis, moterys ir mergaitės kojineis, kelnaitėmis, marškinėliais, liemenėlėmis, rečiau aptikti apatiniai ploni sijonai; vaikai aprengti trumpomis apatinėmis kelnaitėmis – triusikais, marškinėliais, liemenėlėmis, kojineis“¹⁵⁵.

Palaikai kapuose palaidoti 2–3, vietomis 4 sluoksniais. Viename kape lavonai rasti „susirietę, jų galūnės pritrauktos prie pilvo ar prie krūtinės apatinės [dalies. – V. B.], o viršutinės jų galūnės didžiumoje ties veidu, akimis ar apgobia vaikų lavonus“. Kitoje duobėje dauguma aukų rastos „ištinėjė–išilginėjė pozoje ar ant šonų; kniūbsčiomis, susirietusių, sulenktomis per kelius kojomis lavonų žymiai mažesnis skaičius“. Pažymėta, kad kartais „suaugusios moters ar vyro lavonai pridengia įvairaus amžiaus vaikų lavonus ir vaikų lavonuose sužalojimų tada dažnai nekonstatuota. Tam tikro lavonų skaičiaus yra sutrupintos ir deformuotos galvos, ypač vaikų“¹⁵⁶.

Konstatuota, jog palaidotieji prieš mirtį buvę apiplėšti. Taip teigti leido aplinkybė, kad dauguma sušaudytųjų rasti „tik apatiniais baltiniais apsirengę, be batų, be viršutinių rūbų, nerasta nei vieno laikrodžio, nerasta geltono metalo dantų burnose (jų vietose išlaužtos dantų duobelės, sužalotos lūpos), auskarų kabojimo vietose lezgelių plyšiai. Nerasta nei vieno žiedo ant rankų pirštų, pinigų“¹⁵⁷. Rastos „maldų knygos“ hebrajų kalba liudijo aukų priklausomybę žydų tautinei bendruomenei¹⁵⁸.

ŽYDŲ TURTO LIKIMAS

Vos įsteigus Katkiškės getą pasirodė Marijampolės vokiečių komendantūros įsakymas, kuris skelbė, kad „...žydų turtas yra vokiečių Reicho nuosavybė“. Baldus, padargus, brangenybes įsakyta sudėti atskirose patalpose ir inventorizuoti. Surinkus daiktus ir sudarius jų sąrašus, patalpų raktus su sąrašais įsakyta įteikti vietos komendantūrai. Įsakymas baigiamas pagrasinimu: „Skaitysiu plėšimu visus atsitikimus, kada daiktai bus kam nors atiduoti.“¹⁵⁹ Lazdijų valsčiaus nuovadų viršininkai gavo nurodymą vykdyti minėtą įsakymą, bet pažymėta, kad „dėl žydų turto tvarkymo“ reikėtų vadovautis apskrities viršininko nurodymais¹⁶⁰.

Praėjus kelioms dienoms po žydų sušaudymo, Lazdijų policija miesto gyventojams pranešė apie likusio žydų turto pardavimą. Pirkėjų, anot liudytojų, buvo daug¹⁶¹.

Pasitaikė ir likusio žydų turto grobstymo atvejų. Archyve rastas įdomus dokumentas, liudijantis, kad vietos policijos vadovybė kovojo su administraciškai nesankcionuotu žydų turto pasisavinimu. Vienas laisvai samdomas policininkas Lazdijų apskrities vado įsakymu buvo atleistas iš tarnybos „už savavališkai paėmimą iš buvusio „getto“ žydų įvairių daiktų...“¹⁶² Tiesa, atleistasis mėgino teisintis, esą iš tarnybos buvęs atleistas savo noru, dėl ginčų su policijos nuovados viršininku¹⁶³. Vargu ar įmanoma šiuo atveju rasti tiesą, bet vyraujančios intencijos pasisavinti svetimą turtą buvo akivaizdžios.

Valsčių viršaičiai iš apskrities viršininko gavo įsakymą suregistruoti likusius žydų ūkius, nurodant jų dydį, galvijų ir arklių skaičių, inventorizuojant esamus padargus ir pastatus. Šiam darbui atlikti sudarytos komisijos. Lazdijų valsčiaus komisijos pirmininkas buvo valsčiaus viršaitis M. Gutauskas, nariai – valsčiaus agronomas, du seniūnai ir sekretorius. Komisija peržiūrėjo

apie 200 prašymų skirti žydų ūkį, bet patenkinti galėjo tik apie 50, nes būtent tiek buvo likusių ūkių. Gavusieji ant akto pasirašydavo, kad gauna tokį ūkį su tokiu ir tokiu turtu¹⁶⁴. Vieną tokį ūkį, anksčiau priklausiusį Z. Berkei, parašęs prašymą gauti žemės sklypą, gavo policininkas Jurgis Nevulis. Gavęs jame ir apsigyveno. Ūkiui priklausė 90 ha žemės ir miško, pastatai – namas, tvartas, daržinė, taip pat 2 arkliai, 4 karvės, žemės ūkio inventorius. 1944 m. grįžusi tarybų valdžia ūkį iš šio „paveldėtojo“ atėmė, buvęs „naujakurys“ turėjo iš jo išsikelti¹⁶⁵.

Lazdijų valsčiaus viršaitis vokiečių komentanto įsakymu su seniūnų pagalba organizavo

ir likusių žydų baldų surinkimą. Suvežti jie buvo į sinagogą. Kadangi vokiečiai neėmė nieko („nes geriausieji baldai buvo palikti pas vietinius gyventojus“), viršaičio paskirta komisija, nustačiusi kainą, likusius baldus pardavė vietos gyventojams, daugiausia nukentėjusiems nuo karo¹⁶⁶.

Iš nuvadų viršininkų buvo reikalaujama žinių, kiek jų nuovadoje yra sinagogų ir kam jos naudojamos. Nenaudojamą sinagogą bei joje esantį turtą buvo įsakyta užantspauduoti¹⁶⁷. Ataskaitų ilgai laukti nereikėjo. Paaiškėjo, kad apskrityje praūžus frontui liko 5 sinagogos. Dauguma jų buvo panaudotos likusiems žydų daiktams sandėliuoti¹⁶⁸ (žr. lentelę).

Lentelė. Žydų sinagogos Lazdijų apskrityje ir jų panaudojimas (1941 m. spalio 30–lapkričio 2 d. duomenys)

Valsčius	Sinagogų skaičius	Sinagogų panaudojimas
Kapčiamiesčio	Nėra, nes sinagoga su visu joje buvusiu turtu per karą sudegė. Žydų knygynėlis su maždaug 300 knygų perkeltas į valsčiaus biblioteką	
Lazdijų	2	Vienoje laikomi ginklai, kitoje – žydų baldai. Abi saugomos
Leipalingio	1	Sukrauti likę žydų daiktai
Rudaminos	1	Laikomi žydų „mažos vertės daiktai“. Atskirame kambaryje stovi karštuvai
Sangrūdų	Nėra	
Šventėžio	Nėra	
Veisiejų	1	Laikomi „į Lazdijus išvežtų žydų daiktai“

Šaltinis: Lazdijų apskrities valsčių nuvadų viršininkų 1941 m. spalio 30–lapkričio 2 d. raportai apskrities policijos viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 189, 195, 197–198, 201, 203, 205.

Likusiais žydų daiktais – čiužiniais ir pagalbėmis – buvo ketinama aprūpinti Lazdijų policijos nuovados sargybos postą¹⁶⁹.

Nacionalizuotus likusius žydų namus buvo pavesta prižiūrėti apskrities butų biurui, esančiam apskrities viršininko įstaigoje. Šio biuro vedėju finansų generalinis tarėjas paskyrė Vladą Povilą Jakimavičių¹⁷⁰. Žydai Rabinavičiui priklausęs malūnas Kapčiamiestyje atsidūrė valsčiaus savivaldybės žinioje¹⁷¹.

Dalį Veisiejų valsčiaus žydų turto, anot liudytojų, pasisavino vietos policininkai, dalis buvo parduota įstaigų tarnautojams¹⁷². Buvęs partizanas Aleksandras Žitkauskas, parašęs prašymą valsčiaus viršaičio vardu, gavo suimto žydo ūkį, t. y. 11 ha žemės, arklių, karvę, vežimą ir plūgą¹⁷³.

IŠVADOS

Pirmomis karo dienomis Lazdijuose ir apskrities valsčiuose įsikūrė laikinieji komitetai, kurie ne tik rūpinosi kasdieniais buitinais reikalais, organizavo vietos civilinę administraciją, pagalbinių policiją, bet ir svarstė „žydų klausimą“.

Sudaryti partizanų (sukilėlių) būriai palaike viešąją tvarką, saugojo valstybines įstaigas, o sykiu ėmė suiminėti buvusius tarybinius aktyvistus. Tarp jų pasirodė esant ir žydų, bet jie pirmomis karo dienomis buvo suimami ne kaip tautinės mažumos atstovai, o už tikrą ar tariamą veiklą tarybinės okupacijos metais.

Lazdijuose „žydų klausimas“ ne kartą buvo svarstomas keliuose apskrities civilių pareigūnų suvažiavimuose, kuriuose dalyvavo ir vokiečių kariniai atstovai. Suėmimai prasidėjo rugpjūčio mėn., bet ne visų bendruomenės narių iš karto. Tik rugsėjo 1 d. šalia Lazdijų, Katkiškės kaime, buvo įkurtas getas, į kurį suvaryti visi miesto ir valsčiaus žydai. Geto teritorija buvo aptverta, saugoma, kaliniai varomi į darbus.

Masiniai žydų suėmimai apskrities valsčiuose, prasidėję rugpjūčio mėn., baigėsi jų išvežimu į Katkiškę rugsėjo mėn.

Katkiškės barakuose nebuvo vienintelio apskrities valsčiaus – Leipalingio – žydų. Jie, iš pradžių keletui dienų uždaryti miestelio sinagogoje, rugsėjo 11 d. atgulė amžino poilsio už miestelio katalikų kapinių. Žudynes organizavo iš Alytaus atvažiavęs dalinys. Po karo atlikus palaikų ekshumaciją rasti 156 aukų kūnai.

Katkiškės tragedija, turėjusi įvykti spalio mėn. pabaigoje, buvo savaitei nukelta. Lapkričio 3-iąją gausios vietos žydų bendruomenės nebeliko – ją, talkinant vietos policininkams, sušaudė atvažiavę iš Kauno savisaugos dalinio kareiviai. Ekshumacija parodė, kad būta mažiausiai 1503 aukų. Dauguma jų – Lazdijų miesto žydai. Lavonai buvo palaidoti keliomis eilėmis, be viršutinių drabužių, avalynės. Išsigelbėti pavyko vos keliems.

Likęs kilnojamas žydų turtas buvo parduotas, jų ūkiai inventorizuoti ir išdalyti kaimynams lietuviams, kai kurie pastatai perduoti vietos savivaldos žinion.

Nuorodos

¹ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis, 1999 metai*, Vilnius, 2000, p. 170–172.

² A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13), p. 35–36.

³ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 277–278.

⁴ Seinai, Lietuvą okupavus vokiečiams ir įkūrus Lietuvos generalinę sritį, jai nepriklausė. Realiai šis pavadinimas buvo taikomas Lazdijų apskrčiai.

⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 151.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid., p. 152.

⁸ *1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, sud. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000, p. 240–241.

⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 152.

¹⁰ Ibid., p. 153.

¹¹ *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 245–246.

¹² Ibid., p. 246–247.

¹³ Ibid., p. 247–248.

¹⁴ J. Kauko kvotos 1944 m. rugsėjo 4 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28622/3, l. 16–18.

¹⁵ Ibid., l. 250.

¹⁶ A. Gudelio kvotos 1944 m. lapkričio 11 d. protokolai, ibid., b. 31754/3, l. 59.

¹⁷ B. Paciukonio apklausos 1962 m. spalio 2 d. protokolai, ibid., b. 47281/3, t. 1–2, l. 186.

¹⁸ Šventėžio nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 5 d. raštas Seinų apskrities viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 1, b. 1, l. 34.

¹⁹ Pora iškalbingų detalių: iš vieno liudytojo paminėtų 32 Lazdijų policijos pareigūnų mažiausiai 19 Nepriklausomos Lietuvos metais tarnavo policijoje, dažniausiai pasienio. Žr.: A. Dambrausko apklausos 1962 m. gruodžio 19 ir 20 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 317–329. Kitas liudytojas, tarnavęs policijoje nuo pirmų karo dienų, mini 24 savo bendražygius. Mažiausiai 19 iš jų prieškario metais buvo profesionalūs policininkai. Žr.: B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 4 d. protokolai, ibid., t. 1–2, l. 198–209.

²⁰ Liepos mėn. valsčiaus policijos tarnautojų sąrašuose nurodytos 7, rugpjūčio – 9, rugsėjo ir

spalio – po 6 pavardes. Žr.: Leipalingio nuovados tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 8, l. 20, 57; b. 9, l. 17; b. 10, l. 18–19.

²¹ Akstinas stoti tarnauti į policiją buvo tai, kad už šią tarnybą buvo mokama, tuo tarpu už priklausymą sukilėlių būriui atlyginimas nebuvo mokamas – tai buvo pilietinės saviraiškos forma.

²² F. Vaikšnorio kvotų 1948 m. rugsėjo 8 ir spalio 27 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17169, l. 16, 34.

²³ Suimtųjų keliai ir likimai skirtingi. Štai buvęs valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Jonas Vailionis iš pradžių apie 2 savaites uždarytas buvo laikomas Leipalingyje, po to išvežtas į Lazdijus, iš ten – į Marijampolės kalėjimą, dar vėliau – į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą, iš kur paleistas tik 1943 m. spalio mėn. Žr.: J. Vailionio apklausos 1954 m. birželio 9 d. protokolai, ibid., b. 31950/3, t. 1, l. 253.

²⁴ J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolai, ibid., b. 34309/3, l. 16–17.

²⁵ V. Salinkos kvotos 1944 m. rugpjūčio 7 d. protokolai, ibid., b. 45362/3, l. 29.

²⁶ L. Kalinino apklausos 1945 m. rugsėjo 27 d. protokolai, ibid., b. P-15762, l. 29.

²⁷ A. Slavicko kvotos 1948 m. rugsėjo 30 d. protokolai, ibid., b. P-20001, l. 15.

²⁸ A. Slavicko kvotos 1948 m. spalio 5 d. protokolai, ibid., l. 18.

²⁹ J. Krakausko liudijimas 1951 m. rugsėjo 14 d. teismo posėdžio metu, ibid., b. 18914/3, l. 250.

³⁰ Ibid.

³¹ S. Taručio kvotos 1944 m. rugsėjo 4 d. protokolai, ibid., b. P-20001, l. 9.

³² Esama liudijimų, kad buvo suimti apie 35 aktyvistai. Didžioji dauguma po apklausų paleisti, o 13 išvežti į Marijampolės kalėjimą, žr.: P. Kavaliausko apklausos 1948 m. lapkričio 4 d. protokolai, ibid., l. 105.

³³ A. Slavicko kvotos 1948 m. spalio 5 d. protokolai, ibid., l. 18.

³⁴ P. Valiukevičiaus kvotos 1945 m. sausio 9 d. protokolai, ibid., b. 30342/3, l. 36.

³⁵ P. Valiukevičiaus kvotų 1944 m. spalio 19 d. ir 1945 m. sausio 9 d. protokolai, ibid., l. 33, 37.

³⁶ K. Žilvio apklausos 1950 m. vasario 3 d. protokolai, ibid., b. P-18228, l. 85.

³⁷ Veisiejų valsčiaus vykdomojo komiteto 1949 m. lapkričio 5 d. pažyma, ibid., l. 131.

³⁸ Lazdijų saugumo policijos viršininko 1941 m. liepos 15 d. raštas valstybės saugumo policijos

Marijampolės apygardos viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 1, b. 2, l. 1.

³⁹ B. Levino kvotos 1941 m. liepos 10 d. protokolas, *ibid.*, l. 3.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

⁴² J. Čiškevičiūtė, *Kopcheve*, visuomeninės organizacijos „Atminties namai“ archyvas, moksleivių rašinių konkursas, 2005, darbas Nr. 41, p. 2, 5.

⁴³ A. Kazlauskio kvotos 1948 m. lapkričio 2 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13806/3, l. 20.

⁴⁴ J. Gūros 1948 m. gruodžio 12 d. liudijimas, *ibid.*, l. 115.

⁴⁵ A. Slavicko kvotų 1948 m. spalio 5, 21 ir lapkričio 11 d. protokolai, *ibid.*, b. P-20001, l. 18, 43, 53.

⁴⁶ Sangrūdų nuovados viršininko 1941 m. rugsėjo 26 d. raštas Lazdijų apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 136.

⁴⁷ Katkiškės sargybos viršininko 1941 m. rugsėjo 27 d. raportas Lazdijų nuovados viršininkui, *ibid.*, l. 137 a. p.

⁴⁸ P. Valiukevičiaus kvotos 1944 m. spalio 19 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30342/3, l. 33.

⁴⁹ A. Vaicekauskienės apklausos 1948 m. rugsėjo 22 d. protokolas, *ibid.*, b. P-20001, l. 59.

⁵⁰ M. Kelmelienės apklausos 1948 m. rugsėjo 22 d. protokolas, *ibid.*, l. 56; J. Jakimavičiaus apklausos 1948 m. rugsėjo 23 d. protokolas, *ibid.*, l. 69.

⁵¹ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, p. 35.

⁵² J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34309/3, l. 19.

⁵³ B. Vailionio kvotų 1954 m. balandžio 3 ir gegužės 4 d. protokolai, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 51, 62.

⁵⁴ Esama ir liudijimo, kad suėmimai truko 2 dienas. Žr.: J. Eidukevičiaus apklausos 1953 m. kovo 16 d. protokolas, *ibid.*, l. 176.

⁵⁵ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, l. 29; J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 20.

⁵⁶ J. Svecevičiaus apklausos 1953 m. rugpjūčio 7 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 113; A. Šimansko apklausos 1953 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, l. 155.

⁵⁷ J. Vaitulionio apklausos 1953 m. rugpjūčio 5 d. protokolas, *ibid.*, l. 108.

⁵⁸ J. Rauličio apklausos 1948 m. rugsėjo 1 d. protokolas, *ibid.*, b. P-17169, l. 43; J. Svecevičiaus apklausos 1948 m. rugsėjo 17 d. protokolas, *ibid.*, l. 64.

⁵⁹ F. Vaikšnorų kvotos 1948 m. rugsėjo 9 d. protokolas, *ibid.*, l. 19.

⁶⁰ Randame ir kitus skaičius – 25 ar net 40. Žr.: Z. Prapiesčio kvotos 1944 m. rugpjūčio 20 d. protokolas, *ibid.*, b. 28059/3, l. 13; J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 20.

⁶¹ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 30.

⁶² J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 20. Manytume, jog minimas Krasnickis iš tiesų yra kpt. Antanas Krasnickas-Audronis.

⁶³ F. Vaikšnorų kvotos 1957 m. vasario 22 d. protokolas, *ibid.*, b. 44442/3, t. 1, l. 273.

⁶⁴ Iš tiesų tai vokiečio Joachimo Hammano vadovaujamas būrys, kurio tikslas ir buvo naikinti žydus Lietuvos provincijoje. Žr.: A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, p. 35.

⁶⁵ F. Vaikšnorų kvotos 1948 m. rugsėjo 13 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17169, l. 21a.

⁶⁶ J. Miko apklausos 1953 m. rugpjūčio 5 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 137, 139; A. Šimansko apklausos 1953 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, l. 156, 158.

⁶⁷ J. Rauličio apklausos 1948 m. rugsėjo 1 d. protokolas, *ibid.*, b. P-17169, l. 44.

⁶⁸ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 31.

⁶⁹ J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 21.

⁷⁰ J. Eidukevičiaus apklausos 1954 m. gegužės 19 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 183.

⁷¹ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, l. 32.

⁷² Žydai sudarė mažiau nei 2 proc. valsčiaus gyventojų (iš viso valsčiuje gyveno 8500 žmonių). Žr.: Z. Prapiesčio kvotos 1944 m. rugpjūčio 20 d. protokolas, *ibid.*, b. 28059/3, l. 11.

⁷³ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 33.

⁷⁴ Lazdijų apskrities viršininko A. Rugio 1941 m. gruodžio 30 d. raštas apskrities butų biuro vedėjui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 5, l. 144.

⁷⁵ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31950/3, t. 1, l. 33–35.

⁷⁶ 1957 m. balandžio 5 d. nutarimas skirti teismo medicinos ekspertizę, *ibid.*, b. 44442/3, t. 2, l. 151–152.

⁷⁷ Teismo medicinos ekspertizės 1957 m. balandžio 15–20 d. aktas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 353–354.

- ⁷⁸ Ibid., l. 355–356.
- ⁷⁹ L. e. Seinų apskrities viršininko p. M. Radzevičiaus 1941 m. liepos 25 d. įsakymas Nr. 2, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 6, l. 13.
- ⁸⁰ Finansų ministro J. Matulionio 1941 m. liepos 30 d. raštas Seinų apskrities vyr. mokesčių inspektoriui, *ibid.*, f. R-1629, ap. 1, b. 6, l. 19.
- ⁸¹ Suvažiavimo posėdžio protokolas Nr. 1, *ibid.*, f. R-409, ap. 1, b. 1, l. 86.
- ⁸² Ant dokumento ranka prirašyta, kad „pinigai, išskiriant pop. banknotą 10 lt. vertės, perduoti 1941 m. sausio 29 d. Kauno Ap. K-ui per p. Takenbergą“. Žr.: *ibid.*, b. 6, l. 3.
- ⁸³ 1941 m. rugpjūčio 20–21 d. aktas, *ibid.*
- ⁸⁴ 1941 m. rugpjūčio 27 d. 9 val. Lazdijuose, gimnazijos salėje, įvykusio valsčių viršaičių, seniūnų ir kt. suvažiavimo protokolas, *ibid.*, ap. 2, b. 2, l. 75.
- ⁸⁵ Ibid., l. 76.
- ⁸⁶ Minimas ir vienas barakas. Žr.: A. Dambrausko apklausos 1963 m. sausio 16 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 337.
- ⁸⁷ B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 5 d. protokolas, *ibid.*, l. 212.
- ⁸⁸ Ibid.
- ⁸⁹ Jų skaičius įvairus – nuo 5 (žr.: J. Maksimavičiaus apklausos 1963 m. sausio 11 d. protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 139) iki 7 (žr.: A. Dambrausko apklausos 1963 m. sausio 16 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 337) ar net 8 (žr.: A. Vaškevičiaus apklausos 1968 m. liepos 11 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 291).
- ⁹⁰ V. Paužos apklausos 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1–2, l. 115.
- ⁹¹ B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 5 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 213.
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ A. Vaškevičiaus kvotos 1950 m. liepos 12 d. protokolas, *ibid.*, b. 25512/3, l. 59.
- ⁹⁴ Lazdijų apskrities viršininko įstaigos išlaidų 1941 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. sąmatos projektas, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 3, l. 15.
- ⁹⁵ Lazdijų apskrities valdybos pirmininko A. Rugio 1941 m. gruodžio 15 d. raštas Kauno apygardos komisarui, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 167.
- ⁹⁶ B. Kazlausko kvotos 1948 m. kovo 12 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31394/3, l. 15.
- ⁹⁷ B. Paciukonio kvotos 1953 m. gruodžio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1, l. 65.
- ⁹⁸ Lazdijų apskrities komisijos 1945 m. birželio 8 d. aktas, parengtas Ypatingajai vyriausybinei komisijai, *ibid.*, b. P-18476, l. 225.
- ⁹⁹ O. Leizerio apklausos 1947 m. birželio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9421/3, l. 59–60.
- ¹⁰⁰ O. Leizerio akistatos su A. Klimu 1947 m. rugsėjo 2 d. protokolas, *ibid.*, l. 77.
- ¹⁰¹ M. Gutausko kvotos 1944 m. rugsėjo 8 d. protokolas, *ibid.*, b. P-16420, l. 12.
- ¹⁰² A. Žukauskaitės apklausos 1950 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 25512/3, l. 67–68.
- ¹⁰³ A. Pupienis, *Po Dzūkijos dangumi. Lazdijų kraštas ir žmonės*, Vilnius, 1994, p. 71.
- ¹⁰⁴ B. Paciukonio kvotos 1963 m. sausio 5 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 214–215.
- ¹⁰⁵ J. Kasparavičiaus tardymo 1961 m. birželio 17 d. protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 3. Įdomu, kad pats žemės savininkas su šeima lapkričio 2 d. vieno vietos policininko buvo išvarytas iš namų. Matyt, kad nebūtų nereikalingų papildomų liudytojų.
- ¹⁰⁶ J. Maksimavičiaus apklausos 1963 m. sausio 11 d. protokolas, *ibid.*, l. 138.
- ¹⁰⁷ Didžiausias nurodomas kasikų skaičius – 400. Žr.: V. Paužos tardymo 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 25.
- ¹⁰⁸ J. Maksimavičiaus apklausos 1963 m. sausio 11 d. protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 137.
- ¹⁰⁹ B. Paciukonio kvotą 1953 m. gruodžio 30 d. ir 1963 m. sausio 25 d. protokolai, *ibid.*, t. 1, l. 66; t. 2, l. 235–236.
- ¹¹⁰ A. Vaškevičiaus tardymo 1961 m. birželio 29 d. protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 235; V. Barausko apklausos 1962 m. spalio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 248. Tiesa, randame ir kitus skaičius: eilinių – 2 vokiečiai ir apie 20 lietuvių, karininkų – po 1 vokiečių ir lietuvių. Žr.: V. Paužos tardymo 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 28.
- ¹¹¹ V. Barausko apklausos 1962 m. spalio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 248.
- ¹¹² V. Gylio apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 281.
- ¹¹³ V. Busilo tardymo 1961 m. birželio 23 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 54.
- ¹¹⁴ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 234.
- ¹¹⁵ Randame tvirtinimų, kad būta ir keturių. Žr.: B. Paciukonio kvotos 1953 m. gruodžio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1, l. 67.
- ¹¹⁶ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 234.
- ¹¹⁷ V. Gylio apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 282.

¹¹⁸ V. Talandzevičiaus 1967 m. lapkričio 17 d. paaiškinimas, *ibid.*, l. 221.

¹¹⁹ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, l. 234.

¹²⁰ Minima nuo 20 iki 50 m. Žr.: J. Klėjaus apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 282.

¹²¹ P. VaziŃsko tardymo 1961 m. birželio 13 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 8–9.

¹²² V. Gyljo apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 284.

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ J. Klėjaus tardymo 1961 m. birželio 16 d. ir 1968 m. sausio 31 d. protokolai, *ibid.*, l. 285; b. 47281/3, t. 3, l. 118.

¹²⁵ P. Grigo tardymo 1961 m. birželio 23 d. protokolas, *ibid.*, l. 209.

¹²⁶ P. VaziŃsko tardymo 1961 m. birželio 13 d. protokolas, *ibid.*, l. 12.

¹²⁷ B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 25 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 240.

¹²⁸ B. Norkus tarnavo Kauno 1-ajame lietuvių policijos batalione, buvo kuopos vadas. Žr.: A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, p. 35.

¹²⁹ V. Barausko apklausos 1962 m. spalio 24 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9519/3, l. 248.

¹³⁰ V. Busilo tardymo 1961 m. birželio 23 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 60.

¹³¹ *Ibid.*, l. 65.

¹³² A. Vaškevičiaus kvotos 1968 m. liepos 11 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 291; V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, l. 236.

¹³³ J. Klėjaus apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 285.

¹³⁴ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, l. 236.

¹³⁵ *Ibid.*, l. 237.

¹³⁶ A. Vaškevičiaus kvotos 1950 m. liepos 12 d. protokolas, *ibid.*, b. 25512/3, l. 59.

¹³⁷ V. Paužos tardymo 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 30.

¹³⁸ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 236.

¹³⁹ B. Paciukonio kvotos 1953 m. gruodžio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1, l. 72.

¹⁴⁰ J. Palionio apklausos 1954 m. sausio 8 d. protokolas, *ibid.*, l. 245.

¹⁴¹ V. Palionienės kvotos 1954 m. sausio 9 d. protokolas, *ibid.*, l. 275–276, 279.

¹⁴² H. Lapinsko apklausos 1954 m. sausio 9 d. protokolas, *ibid.*, l. 289.

¹⁴³ O. Leizerio apklausos 1947 m. birželio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9421/3, l. 59.

¹⁴⁴ Lazdijų apskrities komisijos 1945 m. birželio 8 d. aktas, parengtas Ypatingajai vyriausybinei komisijai, *ibid.*, b. P-18476, l. 226–227.

¹⁴⁵ Daugiau žinių apie išsigelbėjusius ar išgelbėtus žydus galima rasti Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje, Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyriaus archyve.

¹⁴⁶ Apskrities viršininku iki 1941 m. spalio 31 d. buvo Mykolas Radzevičius. Nuo lapkričio 1 d. eiti šias pareigas buvo paskirtas Antanas Rugys. Žr.: M. Radzevičiaus 1941 m. lapkričio 1 d. raštas generaliniam tarėjui vidaus reikalams, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 4, l. 35.

¹⁴⁷ Lazdijų nuovados viršininko 1941 m. spalio 17 d. raportas Lazdijų apskrities policijos vadui, *ibid.*, b. 5, l. 77.

¹⁴⁸ Nutarimas atlikti teismo medicinos ekspertizę, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 5, l. 32.

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ Ekshumacijos protokolas, *ibid.*, l. 39.

¹⁵¹ Įdomu, kad nacių pateiktoje žudynių karo metais ataskaitoje minima, jog Lazdijuose buvo sušaudyta 1535 vyrai, moterys ir vaikai. Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 397. Tačiau neginčijama, kad absoliuti dauguma nužudytųjų buvo būtent Lazdijų miesto ir valsčiaus žydai.

¹⁵² Nutarimas atlikti teismo medicinos ekspertizę, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, l. 85.

¹⁵³ Lazdijų apskrities valsčių viršaičių 1941 m. rugsėjo 30–spalio 4 d. pranešimai apskrities viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 120–126.

¹⁵⁴ *Ibid.*

¹⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁶ *Ibid.*, l. 86.

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ Marijampolės vokiečių komendantūros 1941 m. rugsėjo 11 d. įsakymas Nr. 2, *ibid.*, b. 6, l. 73.

¹⁶⁰ Lazdijų apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 29 d. raštas nuovadų viršininkams, *ibid.*, l. 74.

¹⁶¹ E. Žukauskienės 1950 m. kovo 31 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 25512/3, l. 73.

¹⁶² Ištrauka iš Lazdijų apskrities policijos vado A. Karaliaus 1941 m. gruodžio 2 d. įsakymo Nr. 1 nuorašo, *ibid.*, b. P-18476, l. 220.

¹⁶³ J. Nevulio kvotų 1950 m. balandžio 1 ir gegužės 16 d. protokolai, *ibid.*, l. 38, 72.

¹⁶⁴ M. Gutausko kvotos 1944 m. rugsėjo 14 d. protokolas, *ibid.*, b. P-16420, l. 16.

¹⁶⁵ J. Nevulio kvotų 1950 m. balandžio 12 ir 20 d. protokolai, *ibid.*, b. P-18476, l. 46, 56.

¹⁶⁶ M. Gutausko apklausos 1970 m. lapkričio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. P-16420, l. 77.

¹⁶⁷ Policijos vado 1941 m. spalio 27 d. telefonograma nuovadų viršininkams, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 187.

¹⁶⁸ Lazdijų apskrities valsčių nuovadų viršininkų 1941 m. spalio 30–lapkričio 2 d. raportai apskrities policijos viršininkui, *ibid.*, l. 189, 195, 197–198, 201, 203, 205.

¹⁶⁹ Lazdijų policijos vado A. Karaliaus 1941 m. lapkričio 5 d. raštas V. Reivyčiui, *ibid.*, b. 5, l. 86.

¹⁷⁰ Apskrities viršininko A. Rugio 1941 m. gruodžio 12 d. raštas valsčių viršaičiams, *ibid.*, b. 4, l. 42.

¹⁷¹ Kapčiamiesčio valsčiaus viršaičio Rudziko 1941 m. spalio 24 d. telefonograma apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 2, l. 113.

¹⁷² M. Kelmelienės apklausos 1948 m. rugsėjo 22 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20001, l. 56.

¹⁷³ A. Žitkausko kvotos 1944 m. rugsėjo 12 d. protokolas, *ibid.*, b. 31754/3, l. 76.

Gauta 2008 01 18

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Valentinas Brandišauskas

THE FATE OF THE JEWS IN THE LAZDIJAI DISTRICT DURING THE NAZI OCCUPATION: FROM THE RESTRICTION OF THE RIGHTS TO DEATH

Summary

In the first days of the war, provisional committees were formed in the town of Lazdijai and at local councils of the district. They were not only concerned with everyday issues and organised the local civil administration and auxiliary police units, but also dealt with the “Jewish issue”.

The partisan (insurgent) detachments maintained enforced public order, guarded state institutions and arrested former Soviet activists. There were Jews among them, but during the first days of the war they were arrested not as members of an ethnic minority, but for real or alleged activities during the Soviet occupation.

In Lazdijai, the “Jewish issue” was considered at several conferences of civil servants of the district, with German military representatives also present. On 1 September 1941, a ghetto was established in the village of Katkiškės not far from Lazdijai, and the Jews from the town and the district were taken there. Mass arrests of the Jews which had started in August ended in September when they were taken to the ghetto.

The Jews from Leipalingis were kept in custody in the synagogue for several days and later were executed by shooting on 11 September. The killings were organised by a military unit from Alytus. During the exhumation carried out after the war, 156 bodies of the victims were discovered.

The killings in Katkiškės took place on 3 November. That day the numerous local Jewish community was annihilated. The shootings were carried out by the self-defence units helped by local policemen. The exhumation revealed at least 1,503 victims, most of them from the town of Lazdijai. Very few managed to escape.

The Jew's movable property was sold. Inventory was made of their estate, which was later divided among their Lithuanian neighbours. Some of the buildings were given over to the local authorities.